

MINDER OPVALLEND DAN HAAR 'MEER ROERIGE ZUSTER'

Over de apothekeres Charlotte Jacobs (1847-1916)¹

Inge de Wilde

Charlotte Jacobs werd geboren op 13 februari 1847 in Sappemeer als dochter van huisarts Abraham Jacobs en zijn vrouw Anna de Jongh. Zij was het vijfde, maar nog lang niet het laatste kind in het gezin Jacobs, want na haar kwamen nog drie broers en drie zusters. Twee van deze zusters, Aletta en Frederika, slaagden op jonge leeftijd erin zich los te maken van de strenge conventies die het leven van meisjes in de negentiende eeuw bepaalden. Zij gingen studeren en werken en werden pioniersters in de vrouwenbeweging. Aletta, geboren in 1854, werd in 1871 als eerste meisje in Nederland op een universiteit toegelaten, en de in 1857 geboren Frederika deed als eerste vrouw in Nederland het middelbaar examen wiskunde en boekhouden.²

De oudere Charlotte zou later alsnog in hun voetspoor treden, maar voorlopig leek niets er op dat ook zij zou gaan studeren en een zelfstandig leven zou leiden. Voor meisjes waren er in haar jeugd na de lagere school nog maar weinig mogelijkheden. De gymnasia openden pas in 1880 hun deuren voor hen en in de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 creëerde minister Thorbecke weliswaar de drie-en vijfjarige Hogere Burgerscholen, maar ook die waren aanvankelijk alleen voor jongens bedoeld.³ Wel gaf de Wet aan provincies en gemeenten de mogelijkheid met gedeeltelijke rijkssubsidie middelbare meisjesscholen op te richten, maar het initiatief daartoe werd geheel aan de lagere overheden overgelaten en met de stichting ervan ging het dan ook niet zo snel. De eerste meisjesschool kwam in 1867 in Haarlem, de zes volgende in 1871 en 1872, waarvan één in de stad Groningen.

Charlottes oudste zuster Marianne had voor haar huwelijk in 1866 een opleiding tot onderwijzeres gevolgd, een van de weinige beroepen die voor meisjes open stonden. Maar Charlotte trok dat kennelijk niet en voor haar restte er niet veel anders dan naar de jongedamesschool te gaan. Zij bracht er enkele jaren door met het leren van fraaie handwerken en goede manieren, en daarmee was haar opleiding voorlopig afgerond.

1 Ik dank prof.dr. H.A. Bosman-Jelgersma voor de genereuze wijze waarop zij door haar verzamelde gegevens over Charlotte Jacobs aan mij ter beschikking stelde. Ook dr.A.I. Bierman, drs Myriam Everard, mr.H.C. Ferguson, drs Rob Nieuwenhuys en mr.E.J. Schonebaum-Willems ben ik erkentelijk voor hun waardevolle adviezen.

2 Aletta Henriëtte Jacobs (Sappemeer 1854-Baarn 1929) ging in 1871 studeren aan de Groningse universiteit, alwaar zij in 1879 promoveerde. Frederika Jacobs (Sappemeer 1857-Nederlands Indië 1896) deed m.o. examen wiskunde en boekhouden en werd op 24 juni 1879 door de Gemeenteraad van Den Haag benoemd tot docente aan de Middelbare Meisjesschool die op 6 september 1879 werd geopend.

3 Wet van 2 mei 1863, Staatsblad 50.

In 1869, Charlotte was toen inmiddels 22 jaar, nam ze van lieverlee de huishouding op zich van haar ongetrouwde broer Sam, die in de Steenstraat in Arnhem de Apotheek en Drogistenwinkel *Boerhaave* had geopend.⁴

Al snel voegde haar jongere zusje Aletta zich bij hen, maar niet als assistente in de huishouding. Al vanaf haar zesde jaar wist ze dat ze arts wilde worden, het beroep van haar vader en van haar oudste broer Julius. Het was voor een meisje een onvervulbare wens en daarom was ook zij gedwongen geweest na de lagere school haar tijd te verdoen op de jongedamesschool. Haar vader, die in medische kringen goede connecties had, hoorde in 1869 echter van Dr. L. Ali Cohen, de inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht, dat minister Thorbecke aan meisjes toestemming gaf het examen van leerling-apotheker te doen.⁵ Aletta zag hierin haar kans een eerste stap in de medische wereld te zetten.

De geneeskundige wetgeving van 1 juni 1865 bepaalde dat het leerling-apothekersexamen de "beginselen der Nederlandsche en Latijnsche talen en der rekenkunde" omvatte en dat de kandidaat moest beschikken over "de kennis en geschiktheid [...] noodig tot het gereedmaken van recepten".⁶ Om dat te leren kwam Aletta naar de *Boerhaave* apotheek waar ze instructies kreeg van de assistent van haar broer, want Sam zelf vond haar plannen "meer dan dwaas".⁷

Het blijft onduidelijk waarom Charlotte niet meteen haar zusters initiatief volgde. Misschien was het uit plichtsbesef tegenover haar broer. Maar in 1873 trad Sam in het huwelijk.⁸ Charlottes aanwezigheid in Arnhem was niet langer noodzakelijk en zij keerde terug naar haar ouderlijk huis in Sappemeer. En daarmee was ook voor haar het moment aangebroken haar toekomst in eigen hand te nemen.

Aletta had in juli 1870 inmiddels het examen voor leerling-apotheker gedaan waarna ze met speciale toestemming van minister Thorbecke enkele lessen volgde op de driejarige jongens-HBS in Sappemeer. Vervolgens, was ze, alweer na toestemming van Thorbecke, in april 1871 toegelaten tot de medische studie aan de Groningse universiteit.

Het leek er aanvankelijk op dat Charlotte hetzelfde traject zou volgen. Onder leiding van haar vader bereidde ze zich voor op het examen van leerling-apotheker dat ze tegelijk met drie andere meisjes op 16 juli 1874 in Leeuwarden aflegde. Ze ging voor korte tijd weer terug naar Arnhem, maar nu als hulp in de apotheek, en volgde in 1875 scheikundelessen op de HBS in Sappemeer, waar ook Frederika in 1871 al ingeschreven was geweest. Charlotte was 28 toen ze tussen de dorpsjongens in de schoolbanken plaatsnam. In het leerlingenregister staat ze dan ook vermeld als "Mejuffrouw Jacobs".⁹

4 Simon ('Sam') Jacobs (Sappemeer 1843-Bandoeng 1899).

5 Missive van de Minister van Binnenlandse Zaken van 21 mei 1867. Zie voorts: Inge de Wilde, *Aletta Jacobs in Groningen*. (Groningen 1979).

6 Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulp-apotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw, 1 juni 1865, Staatsblad 59, art.7.

7 Aletta H. Jacobs, *Herinneringen*. (Amsterdam 1924), 17.

8 Op 18 mei 1873 trouwde Simon ('Sam') Jacobs te Hamburg met Emilie de Jongh (1852-1928).

9 Archief Rijks Hogere Burgerschool te Sappemeer, Rijksarchief Groningen.

Farmaceutisch studente

Twee jaar later koos ze definitief haar eigen weg. "Mijn zucht om een onafhankelijker positie te verkrijgen, dan ik toen had, bracht mij er toe mijn ouders voor te stellen, mij voor apotheker te laten studeeren", schreef Charlotte later. "Ik twijfelde niet of men zou mij als pharmaceutisch student even welwillend een plaats op de collegebanken gunnen als men het mijn zuster gedaan had als medisch student".¹⁰ Eerst verpleegde ze in het voorjaar van 1877 nog enkele maanden Aletta, die in Amsterdam ziek met tyfus te bed lag, maar op 11 juni 1877 deed ze in Leiden het literair-mathematisch examen, een soort toelatings-examen voor de universiteit. Charlotte vertelt dat de portier van het examen-gebouw haar eerst de toegang wilde weigeren. Er moest een examiner aan te pas komen voordat ze, nagestaard door de verbaasde portier, het 'heilgdom der heeren' mocht betreden.¹¹

Aletta Jacobs heeft dit admmissie-examen nooit afgelegd, omdat Thorbecke daarvan rond 1870 aan aankomende studenten die leerling-apotheker waren vrijstelling gaf. Zo kon zij zonder middelbare schoolopleiding en zonder toelatingsexamen toch aan de universiteit studeren.

Toen Charlotte zich op 8 oktober 1877, ruim zes jaar na haar zuster, inschreef aan de Groningse universiteit, was zij de tweede vrouwelijke student in Nederland.¹² Na haar kwamen er langzamerhand meer. Maar tot 1890 bleef hun aantal gering, wat een gevolg was van het feit dat het gymnasium, de belangrijkste toegangspoort tot de universiteit, tot 1880 voor meisjes gesloten bleef en dat tot 1885 ook weinig meisjes de vijfjarige HBS bezochten.

In zekere zin zijn de 'Sappemeertjes', zoals de zusters Jacobs wel werden genoemd, te vergelijken met Elizabeth en Emily Blackwell. Elizabeth werd de eerste vrouwelijke arts in Amerika, Emily volgde haar en ook hun andere zusters leerden een beroep, daarin gestimuleerd door hun vader. Aletta Jacobs benadrukte altijd hoe belangrijk de steun van haar vader en broer was geweest, voor haar zelf en haar zusters. Van de vijf dochters, was er slechts één, Emma, die geen opleiding had. "Alle pogingen om haar althans eenigszins te wapenen-voor den strijd om het bestaan, mislukten, meer door onmacht dan door onwil", schreef Aletta over haar.¹³

Op 20 juni 1879 legde Charlotte in Amsterdam het examen af voor hulp-apotheker.¹⁴ Deze rang en die van leerling-apotheker waren bij de nieuwe Artsenwet van 25 december 1878 afgeschaft en Charlotte behoorde tot de laatste groep die het examen nog deed. Ze had na het toelatingsexamen ook recht-

10 'Een baanbreker', *Evolutie*, 14 (1906) 11, 89.

11 Ibidem.

12 Catharine van Tussenbroek schreef zich op 14 oktober 1880 in als eerste studente in Utrecht; Maria C. Slothouwer werd op 16 oktober 1878 de eerste studente in Leiden; Aletta Jacobs was de eerste studente in Amsterdam. Op 2 oktober 1876 schreef zij zich in om zich op het artsexamen voor te bereiden.

13 Aletta H. Jacobs, 3. Marianne Jacobs (Sappemeer 1844-Amsterdam 1901) was vóór haar huwelijk onderwijzeres. Zij trouwde in 1866 met de arts Louis van Coevorden. Emma Jacobs (Sappemeer 1848-Den Haag 1916).

14 *Verslag aan den Koning van de Bevindingen en Handelingen van het Geneeskundig Staatstoezigt in het jaar 1879* ('s Gravenhage 1880) XIII-XVI. Op 17 juni 1879 had zij in Utrecht eerst het natuurkundig examen voor hulp-apotheker afgelegd. Ibidem, IV.

streeks haar studie voor apotheker kunnen vervolgen, maar haar vader, die er wellicht aan twijfelde of zij haar academische studie zou afmaken, had er op aangedrongen dat zij eerst het hulp-apothekersdiploma behaalde.¹⁵

Breikous

Charlotte moest na haar hulpapothekers-examen het theoretisch en praktisch apothekersexamen doen. Om zich op het laatste voor te bereiden werkte zij in de vroegere apotheek van haar broer Sam, die zelf in 1876 als militair apotheker naar Indië was vertrokken, en voor een deel ook in Amsterdam, waar haar ouders in juni 1879 naar toe waren verhuisd, nadat haar vader zijn praktijk in Sappemeer had neergelegd. Het echtpaar Jacobs woonde in de Ferdinand Bolstraat 42 samen met Charlotte en met Emma, terwijl hun zoon Eduard die in het KNIL diende, tijdens zijn verlof in 1881 zich enige maanden bij hen voegde.¹⁶ Ook Aletta Jacobs die inmiddels gepromoveerd was, woonde in Amsterdam. Zij had zich als arts gevestigd op de Herengracht 459.

Aan de Amsterdamse universiteit was prof. dr. W. Stoeder (1831-1902) een van Charlottes leermeesters. Hij was in farmaceutische kringen een belangrijk man. Niet alleen was hij buitengewoon hoogleraar Artsenijbereikunde en Galenische Farmacie, maar daarnaast ook secretaris van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie. Des te pijnlijker was het dat hij Charlotte ontving met de woorden: "Juffrouw Jacobs, ik moet u gulweg bekennen, dat ik liever een dame met de breikous in de hand zie, dan op mijn collegebanken".¹⁷ Op de Groningse universiteit hadden de zusters Jacobs iets dergelijks niet meegemaakt. Men was er van meet af aan vrij tolerant tegenover vrouwelijke studenten. Daarbij was het wellicht van invloed dat al in 1870 de liberale Groningse hoogleraren Tellegen en Van der Wijck, geïnspireerd door *The subjection of women* van John Stuart Mill, in brochures hadden gepleit voor goede scholing van vrouwen.¹⁸

Maar ook in Amsterdam bleef de tegenwerking beperkt. prof. Stoeder beterde spoedig zijn leven en bracht de breikous al snel niet meer ter sprake. En over Stoeders collega prof. J.W. Gunning, (1827-1900) hoogleraar Scheikunde en Farmacie, was Charlotte zelfs zeer te spreken. Zij noemde hem een "vaderlijke vriend".

Op 14 maart 1881 deed Charlotte Jacobs het theoretisch apothekersexamen. Haar vader, die zijn dochters zo gestimuleerd had een vak te leren, maakte dit tot groot verdriet van Charlotte niet meer mee. Veertien dagen eerder, op 1

15 'Een baanbrekerster', *Evolutie*, jrg.14 nr.11, 12 september 1906, 89. De Wet van 25 december 1878, Staatsblad 222, houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekersbediende, is op 1 augustus 1879 in werking getreden. (KB 12 februari 1879, Staatsblad 33).

16 Eduard Jacobs (Sappemeer 1855-Den Haag 1921) werd later burgemeester van Lonneker en Almelo (1906-1911). Vanaf 1916 woonde hij in Den Haag. Hij was gehuwd met Johanna Sophia van Coevorden, oudste dochter van zijn zuster Marianne.

17 'Een baanbrekerster', *Evolutie*, 14 (1906) 11, 89.

18 B.D.H. Tellegen, *De toekomst der vrouw*. (Groningen 1870); B.H.C.K. van der Wijck, *De opvoeding der vrouw*. (Groningen 1870).

maart 1881, was hij overleden, 63 jaar oud.¹⁹ Op 25 juni voltooide Charlotte haar studie met het praktisch apothekersexamen ten overstaan van een Staatscommissie waarin ook de hoogleraren Stoeder en Gunning zitting hadden. Het artsexamen en vooral de promotie van Aletta hadden in de landelijke pers veel stof doen opwaaien. Charlottes afstuderen kreeg veel minder aandacht, maar voor het *Pharmaceutisch Weekblad* was het natuurlijk wél nieuws. Hoofdredacteur R.J. Opwijrda schreef:

Veel navolging zal zeker het voorbeeld niet vinden. Er behoort moed en geestkracht toe van haar, die slaagde, om op pharmaceutisch gebied, even als hare zuster op medisch gebied, de studien ten einde toe door te zetten. De tijd zal moeten leeren, of de plaats eener vrouw aan het hoofd eener voor het groote publiek geopende apotheek is, hetgeen nog iets anders beteekent dan in een kring, dien men beperken kan, als arts op treden. De zaak is te nieuw, om daarop te kunnen vooruit loopen.²⁰

Zijn reactie is typerend voor veel academici in die jaren, die nog wel konden accepteren dat vrouwen studeerden, maar die bedenkingen kregen als vrouwen zich op de arbeidsmarkt begaven. Angst voor concurrentie speelde daarbij een belangrijke rol. Zo schreef het Nederlandsch Tandheelkundig Genootschap in 1897 dat enkele vrouwen inmiddels dan wel hun tandartsenstudie hadden afgemaakt, maar dat het Genootschap ernstige twijfels had of vrouwen het beroep van tandarts goed konden uitoefenen. Men meende dat vrouwen van nature te nerveus zijn om een zenuwachtige patiënt op zijn gemak te stellen.²¹

Tweede apotheker

In augustus 1881, enkele maanden na het overlijden van Abraham Jacobs, verhuisde zijn vrouw met Charlotte, Emma en Eduard naar de Prinsengracht 629. Charlotte begreep zeer goed dat na haar afstuderen de problemen wellicht pas echt voor haar begonnen. "Meer dan ooit in mijn studietijd gevoelde ik, dat ik mij een weg moest banen op een onontgonnen pad".²²

Maar met de kordaatheid die ook haar zusters kenmerkte begon zij te solliciteren. Een assistentschap bij prof. dr. P.C. Plugge in Groningen liep ze mis omdat hij de voorkeur gaf aan een kandidaat die al een tijdje zonder salaris voor hem gewerkt had. Op 13 september schreef ze de Minister van Koloniën dat ze gehoord had dat de regering het plan had in Batavia een driejarige HBS voor meisjes op te richten. Ze had het voornemen in de winter te promoveren in de farmacie en wilde vervolgens graag in aanmerking komen voor de functie van directrice van de school, of eventueel voor de baan van lerares in de natuurkundige vakken. Want "familiebelangen" maakten het voor haar wenselijk naar Indië te gaan. Wat die belangen waren is niet duidelijk. Wel was het zo dat

19 Abraham Jacobs (Groningen 1817-Amsterdam 1881) huwde op 18 april 1841 te Groningen met Anna de Jongh (Bolsward 1817-Den Haag 1887).

20 *Pharmaceutisch Weekblad*, 3 juli 1881. Over vrouwen die in vroeger eeuwen farmaceutisch werk verrichtten leze men: H.A. Bosman-Jelgersma, *Poeders, pillen en patiënten*. (Amsterdam 1983) 142-144.

21 Nederlandsch Tandheelkundig Genootschap, *De geschiktheid der vrouw voor de uitoefening der geleerde beroepen beschouwd door tandheelkundigen*. (1897).

22 'Een baanbreekster', in: *Evolutie*, 14 (1906) 11, 89.

ook haar zuster Frederika, die sinds 1879 als lerares verbonden was aan de Haagse meisjes-HBS naar een baan aan de toekomstige HBS in Batavia solliciteerde.²³ Wellicht wilden de meisjes zich voegen bij enkele van hun broers die in Indië woonden. Eduard vertrok in oktober 1881 weer naar de Oost. Julius, de oudste van het gezin Jacobs, woonde als militair arts in Tjilatjap op Java. Sam was vanaf 1876 als militair apotheker gevestigd in Malang. Johan Rudolf trouwde in 1877 in Soerbaja en diende in het KNIL.²⁴ De Minister van Koloniën antwoordde Charlotte en Frederika dat in Indië "een voldoende aantal geschikte personen aanwezig is voor de betrekkingen van directrice en lerares". Op het Ministerie had men ook twijfels of Charlotte voor directrice wel de juiste geschiktheid bezat.²⁵

Vervolgens solliciteerde Charlotte naar de functie van tweede apotheker in het Algemeen Ziekenhuis aan de Catharijnesingel in Utrecht. De Geneesheer Directeur vond mejuffrouw Jacobs de beste kandidaat en hij stelde de Regenten van het ziekenhuis voor, haar voor een jaar op proef aan te nemen voor een traktement van f 1200,-.²⁶ De Regenten vroegen zich nog wel af, "of het wenschelijk is voor de drukke werkzaamheden in de Apotheek een vrouw aan te stellen" Maar omdat "de Geneesheer Directeur zoo wel als de Apotheker van oordeel zijn, dat de beantwoording dier vraag geheel afhangt van de geschiktheid van de persoon" besloot de vergadering bij wijze van proef Charlotte Jacobs voor een jaar te benoemen.²⁷

Op 1 april 1882 begon ze haar baan. Kort daarvoor, op 27 maart 1882, was ze verhuisd naar de Catharijnesingel Z.n.3, vlakbij het ziekenhuis dat op nummer 12 lag. Met de tijdelijke aanstelling was ze zelf minder tevreden.

"Hulde aan de voorzichtigheid van de heeren, die met de benoeming belast waren!" was later haar sarcastische commentaar.²⁸ Al na een half jaar zei ze haar werkgever dat zij elders een vaste betrekking kon krijgen en dat ze daarom graag wilde weten of haar tijdelijke aanstelling in een definitieve zou worden omgezet. Op 25 september 1882 besloten de Regenten daarop haar reeds nu vast te benoemen, omdat de eerste apotheker zeer tevreden was over haar werkzaamheden.

Eind 1883 werd door de leiding van het ziekenhuis weer over Charlotte gesproken. De Minister van Binnenlandse Zaken had bepaald, dat een apotheker of hulp-apotheker in het ziekenhuis moest inwonen. Aan Charlotte werd

23 Brief van Charlotte Jacobs in Archief Koloniën 1850-1900, exhibitum 13 september 1881, nr. 75. Algemeen Rijksarchief. Frederika schreef op 12 september 1881. De H.B.S. voor meisjes met driejarige cursus werd te Batavia geopend op 1 oktober 1882. De voorgenomen promotie van Charlotte Jacobs vond niet plaats.

24 Julius Karel Jacobs (Kielwindeweer 1842-Makassar 1895) was gehuwd met Antonia Wilhelmina Bosch (1856-1944). Het echtpaar kreeg vier kinderen. Johan Rudolf Jacobs (Sappemeer 1851-Den Haag 1906) huwde op 11 augustus 1877 te Soerabaja met Susanna Henriëtte Calicher (Pasoeroean 1857-Zeist 1945). Het echtpaar kreeg drie kinderen.

25 Brief en notitie in het Archief Koloniën 1850-1900, exhibitum 1 november 1881, nr. 79. De uitgaande brieven aan Charlotte en Frederika Jacobs zijn gedateerd 8 november 1881, nr. 325. Algemeen Rijksarchief.

26 Archief Verenigde Gods-en Gasthuizen, inv.nr. 375, Notulen der Commissie voor het Ziekenhuis, 27 januari 1882. Gemeentearchief Utrecht.

27 Archief Verenigde Gods-en Gasthuizen, inv.nr.17, Notulen van het College van Regenten, 30 januari 1882. Gemeentearchief Utrecht.

28 'Een baanbrekster', *Evolutie*, 14 (1906) 11, 89.

gevraagd of zij daartoe bereid was, maar haar gevoel voor onafhankelijkheid verzette zich ertegen, waarna een hulp-apotheker zijn intrek in het ziekenhuis nam.

Ongewenste emancipatie

Zoals gezegd werden bij de Artsenwet van 25 december 1878 de rangen van leerling- en hulpapotheker afgeschaft. Daarvoor in de plaats kwam de apothekers-assistent. Er veranderde nog iets anders. Vóór 1878 was het mogelijk via de rangen van leerling- en hulpapotheker ook de rang van apotheker te bereiken. In 1878 werd deze carrièrelijn afgesloten. Apotheker werd een zuiver academische opleiding en de assistent kon niet meer tot apotheker opklimmen. Het betekende dat voor veel mannen het beroep van assistent minder aantrekkelijk werd, het bood immers geen uitzicht op promotie.

Voor meisjes uit de betere kringen die beschaafde bezigheden zochten, maar niet ambiëerden hogerop te komen, was het beroep van assistente juist wél aantrekkelijk. Een lage beloning vonden de meisjes soms zelfs een voordeel. Er bleek uit dat ze zich graag nuttig maakten, maar dat ze niet voor geld hoefden te werken.²⁹

R.J. Opwijrda, de redacteur van het *Pharmaceutisch Weekblad*, was kort na de invoering van de wet van 1878 er voorstander van geweest dat ook meisjes de opleiding volgden, omdat het aantal mannelijke kandidaten door de gebrekkige promotiekansen afnam. Aanvankelijk waren de meisjes veruit in de minderheid, maar reeds in 1883 overtrof hun aantal dat der mannelijke kandidaten. En die ontwikkeling ging Opwijrda weer veel te ver. Zolang de meisjes vacatures bezetten die anders niet vervuld werden, had hij geen bezwaar tegen hun aanwezigheid, maar nu vreesde hij dat door de vele (goedkope) vrouwelijke assistenten de mannelijke geen werk meer zouden krijgen. In het *Pharmaceutisch Weekblad* schreef hij dat assistentes alleen moesten werken in de apotheek van apotheekhoudende geneeskundigen op het platteland. Hij was er tegen dat vrouwen ook in de apotheken in de grote stad dienst zouden gaan doen, waar ze met "vreemden" in aanraking zouden komen.³⁰ Het was dezelfde bedenking die hij in bedekte termen had geuit na het apothekersexamen van Charlotte Jacobs. Hij moest weliswaar erkennen dat de ervaringen met meisjes-assistenten tot nu toe niet ongunstig waren, maar hij vond dat vrouwen hieraan geen rechten konden ontlenen. "Als eerlijke mannen" zo schreef hij, "mogen wij deze soort van emancipatie, want dit blijft de betrekking altijd, *niet op groote schaal* bevorderen, maar veeleer door raad en daad den stroom trachten te breidelen".

Charlotte Jacobs reageerde onmiddellijk in een ingezonden brief. "Treurige ondervindingen moet gij opgedaan hebben", schreef ze, "om, [...] u aldus uit te laten over een werkkring, die, als zij aanhangers vindt, op die wijze spoedig den

29 Zie ook: Marjolein Morée, 'Waarom de apothekers voor vrouwen kozen', in: *Derde jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, (Nijmegen 1982), 36-62.

30 *Pharmaceutisch Weekblad*, 5 november 1882.

bodem wordt ingeslagen en tal van meisjes, die zich met ijver aan dat vak gewijd hebben, haar werkkring en wellicht daarmede haar toekomst vernietigen".³¹

Frederika en Charlotte naar Indië

Ondanks haar vaste aanstelling in de ziekenhuisapotheek vroeg Charlotte Jacobs al in januari 1884 eervol ontslag met ingang van 1 maart 1884, "omdat het gure klimaat mij niet goed bekwam, en tweedens, omdat ik gaarne naar Indië wilde".³² Op 1 maart vertrok ze met het Stoomschip *Prinses Marie* vanuit Amsterdam naar Batavia. Twee dagen tevoren had ze opnieuw aan de Minister van Koloniën geschreven. Ze zei te weten dat de functie van lerares in de wiskunde en in de natuurkundige vakken aan de meisjes-HBS te Batavia vacant zou komen en dat zij bij aankomst in Batavia daarna zou solliciteren. Zij wilde dit de minister vast meedelen. Deze schreef op haar brief: "Gedeponeerd om eventueel op het verzoek te letten", maar uiteindelijk ging ook ditmaal de baan aan haar voorbij.³³

Frederika was al een jaar eerder, op 22 mei 1883, tegelijk met haar broer Herman met dezelfde boot naar Batavia gegaan, want haar was het dit keer wel gelukt een, zij het tijdelijke, baan als wiskunde-lerares op de meisjes HBS in Batavia te krijgen. Maar op 28 juni 1884 trad ze in Indië in het huwelijk, reden voor ontslag en tevens een verklaring voor het feit dat Charlotte zo tijdig van de vacature op de hoogte was.³⁴

Na Charlottes vertrek naar Indië bleef Anna Jacobs-de Jongh met Aletta en Emma als enigen van haar elf kinderen in Nederland achter. Aletta Jacobs vertelt in haar *Herinneringen* dat slechts een van haar broers geen militaire loopbaan volgde. Hij studeerde filosofie, maar stierf jong. Zij stoorde zich zeer aan de "door en door militaristische" aanleg van haar broers'.³⁵ Het is ook geen wonder dat zij zich met haar pacifistische sympathieën meer gehecht voelde aan de Haagse familie Broese van Groenou "dan aan menig eigen familielid".³⁶ Charlotte, die zich later ook achter het vredeswerk schaarde, voelde die afstand toch kennelijk minder.

31 *Pharmaceutisch Weekblad*, 19 november 1882.

32 'Een baanbreekster', *Evolutie*, 14 (1906) 11, 89.

33 Archief Koloniën 1850-1900, exhibitum 29 februari 1884, nr.66. Algemeen Rijksarchief.

34 Herman Jacobs (Sappemeer 1859-Atjeh 1897) huwde in 1887 te Palembang Adèle de Jongh (Hamburg 1864-Batavia 1933). Rekest van Frederika Jacobs in Archief Koloniën 1850-1900, exhibitum 16 april 1883, nr.8. Dienststaat F. Jacobs in stamboeken Indische ambtenaren. Archief Koloniën 1901-1963, Stamboek A1, fol.497. Per 31 mei 1884 werd F. Jacobs op eigen verzoek eervol ontheven van haar tijdelijke functie. Zie besluit van de Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië d.d. 30 mei 1884, nr.15, archief Koloniën 1850-1900, serie Indische Besluiten, inv.nr.7846. Algemeen Rijksarchief. Frederika Jacobs huwde op 28 juni 1884 te Klaten op Java met Karl Wilhelm Grashoff.

35 Aletta H. Jacobs, 132. Ik heb niet kunnen achterhalen wanneer Karel Jacobs (geboren te Sappemeer in 1845) is gestorven, noch waar hij filosofie studeerde.

36 Aletta H. Jacobs, 308. Zie ook: Inge de Wilde, *Brieven van Aletta Jacobs aan de familie Broese van Groenou. 'Er is nog zooveel te doen op de wereld'*. (Zutphen 1992).

Geen tropencursus

Snel na haar aankomst in Batavia werd Charlotte door een apotheker gevraagd of zij in zijn zaak wilde komen werken.³⁷ Ze accepteerde zijn aanbod om zo rustig de Indische gewoonten en taal te leren en kennis op te doen van tropische ziektes, want een 'tropencursus' voor artsen en apothekers bestond in die tijd nog niet. In de apotheek in Batavia verdiende ze f 200,-, later f 400,- per maand en

kreeg ze gratis kost en inwoning. Na zes jaar opende ze in Menteng, een nieuwe wijk in Batavia, een eigen apotheek, die ze 'De Nederlandsche Apotheek' noemde. In het koloniale Indië waar nog meer dan in Nederland vrouwen geacht werden vooral echtgenote en moeder te zijn, getuigde het van veel durf en onafhankelijkheidszin voor een vrouw om aan het eind van de negentiende eeuw een eigen bedrijf te beginnen. Lang bleef ze dan ook de enige apothekeres in Indië totdat Everdina Ansingh zich in 1907 in Semarang vestigde.³⁸

In Nederland was de vrouwelijke apotheker toen al geen uitzondering meer, zij het dat Charlotte ook hier pas in de jaren negentig navolgers had gekregen. In december 1890 was Alide Grutterink de tweede vrouw die het apothekersexamen aflegde en op 1 januari 1894 werd mejuffrouw C. Hugenholtz eerste apotheker van het Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam. Rond 1898 waren er in Nederland ongeveer dertig vrouwelijke apothekers; in 1900 vond de eerste promotie van een vrouw in de artsennijbereidkunde plaats.³⁹

Met een zekere trots vertelde Charlotte Jacobs later dat ze altijd vrouwelijke assistenten in haar apotheek had gehad. Zij trok die niet aan omdat ze misschien goedkoper waren dan hun mannelijke collega's, maar natuurlijk uit emancipatoire overwegingen. Per advertentie in het *Pharmaceutisch Weekblad* vroeg ze met zekere regelmaat om nieuwe kandidates.⁴⁰ Omdat ze vanuit Indië niet zelf de selectie op zich kon nemen, deed Aletta dat voor haar. Sollicitantes moesten hun brieven aan haar richten. De assistentes kregen salaris en gratis kost en inwoning, maar 'passage' werd niet vergoed. Er was veel verloop onder de

Mejuffrouw CHARLOTTE JACOBS. Apotheker te Batavia. vraagt zoo spoedig mogelijk eene **ASSISTENTE** interne (dame). volledig bekend met de receptuur. Salaris f 100 in de maand, benevens 50% aandeel in de winst. Passage wordt niet vergoed.

Men gelieve zich met franco brieven of in persoon te vervoegen bij Dr. ALETTA JACOBS, 326 Keizersgracht, Amsterdam.

Een advertentie zoals Charlotte Jacobs die met zekere regelmaat plaatste in het *Pharmaceutisch Weekblad*.

37 Charlotte Jacobs, De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië', in: *Maandblad voor Vrouwenstudie*, 2 (1 juni 1914).

38 Everdina Ansingh, geboren 1870 te Zwolle, studeerde van 1892-1895 farmacie in Amsterdam.

39 C.H. Hugenholtz, geboren 1871 te Apeldoorn, studeerde van 1889-1893 te Utrecht. De eerste promovenda was Estella Kleerekoper. Zij studeerde van 1894-1899 te Amsterdam en promoveerde op 20 december 1900 te Amsterdam op een proefschrift getiteld *De kleurstof verkregen uit het purperhout*. Alide Grutterink (1869-1927) studeerde in Leiden en Utrecht. In 1892 werd zij hoofd van de apotheek bij het Coolsingel Ziekenhuis te Rotterdam.

40 Bijvoorbeeld 20 september 1890 en 18 juli 1896.

jongedames, omdat tussen de klanten in de apotheek veel ongehuwde Nederlanders waren die op de cultuurondernemingen werkten en die vaak met de meisjes trouwden. Charlotte heeft waarschijnlijk ook dochters in dienst gehad van Nederlanders die in Indië woonden, want vanaf 1882 was het mogelijk ook in Indië het examen voor apothekersbediende af te leggen. Charlotte zelf had van 1886 tot 1888 zitting in de examencommissies. In 1896 vroeg ze per advertentie ook om een vrouwelijke compagnon die echter een kapitaal van f 20.000,- moest inbrengen. Dat was waarschijnlijk teveel gevraagd, want de compagnon kwam er niet.⁴¹

Uit de schommelstoelen

Evenals Aletta beperkte Charlotte Jacobs zich niet tot het uitoefenen van haar beroep. In Nederland was Aletta de leidende figuur in de vrouwenkiesrechtbeweging, in Indië was Charlotte dat. Op 18 december 1908 richtte zij met de bekende schrijfster Marie C. Kooij-van Zeggelen (1870-1957) en met E.J. Heuvelink-Rotgans in Batavia een afdeling op van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.⁴² Omdat het recht op vereniging in Indië tot 1915 niet was erkend, noemde de afdeling zich 'ledengroep', die aanvankelijk uit 86 leden bestond. Een aantal dat in april 1909 was gestegen tot 122 "waaronder vele Heeren".

Het oprichten van deze afdeling was zeker geen voor de hand liggende stap, omdat het Nederlands gouvernement in Indië de dienst uitmaakte en het kiesrecht, ook voor mannen, niet bestond. In 1905 echter hadden Batavia, Meester Cornelis en Buitenzorg, drie plaatsen waar veel Europeanen woonden, een gemeenteraad gekregen. Vanaf 1908 werd een deel van de Europese leden van deze raden gekozen, maar vrouwen bleven van het passief en actief kiesrecht uitgesloten.

In 1916 besloot het Nederlandse parlement tot de instelling van een Volksraad, een adviesorgaan, met 39 leden van wie de helft werd benoemd en de andere leden door de gewestelijke en gemeenteraden gekozen zouden worden. Al in 1915 had de ledengroep een rekest bij het gouvernement ingediend voor vrouwenkiesrecht voor de op te richten Volksraad.

Vóór die tijd had de ledengroep zich voornamelijk ten doel gesteld "door lezingen en geschriften de idee te verspreiden en voorts de over het onderwerp bestaande lectuur te verzamelen en ter beschikking van belangstellenden te stellen". De vereniging gaf vrouwen daarnaast de gelegenheid kennis te nemen van "vraagstukken buiten het eigenlijke huishouden gelegen".⁴³ Het bestuur met Charlotte als voorzitter kreeg uit alle hoeken van Indië brieven van vrouwen. "Zij waren een openbaring voor ons, zij brachten plotseling aan het licht dat de vrouwen in Indië niet alleen in haar schommelstoelen versuften of door het zoo

41 *Pharmaceutisch Weekblad*, (18 juli 1896).

42 *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 13 (1909), 6.

43 E. Nittel-De Wolff van Westerrode, 'Doel en streven van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht', in: *Koloniale Studien. Tijdschrift van de Vereeniging voor Studie van Koloniaal-Maatschappelijke Vraagstukken*, 1, (1917), 118-123.

bekende Indische materialisme waren overmeersterd.⁴⁴ In de vergadering van 16 februari 1909 stelde Charlotte Jacobs voor een debatingclub op te richten "om ons langs dezen weg te ontwikkelen". De eerste keer ging de discussie over "Dienstplicht staat niet in betrekking tot kiesrecht", een stelling die door Charlotte Jacobs werd ingeleid. "Aan Mej. Jacobs werd hulde gebracht voor haar onderneming en haar veel succes gewenscht op den weg van haar socialen arbeid, waarop een hartelijk applaus volgde".⁴⁵ Later werden er lezingen gehouden over coëducatie, gemeenschapsplicht der vrouw, zedelijkheidswetten, prostitutie en wereldvrede.⁴⁶

Natuurlijk richtte de ledengroep zich in de eerste plaats tot de Europese vrouwen, maar zij trok zich ook de positie aan van haar Indische zusters. Na de oprichting van de Volksraad bepleitte de afdeling dat ook zij in de raad gekozen konden worden. De afdeling vond het ook grievend dat Nederlandse vrouwen geen kiesrecht zouden krijgen en wel de mannelijke inlanders en Chinezen die "in ontwikkeling en beschaving" "zooveel jonger" waren.⁴⁷

Multatuli

In zekere zin was zelfs de Javaanse vrouw nog beter af dan de Nederlandse omdat Javaanse vrouwen, die een stukje grond bezaten, stemrecht hadden bij de verkiezing van een dessahoofd.⁴⁸ Ook Aletta Jacobs was dit niet ontgaan. In de reisbrieven die zij tijdens haar wereldreis in 1911-1912, die haar ook naar Indië bracht, voor *De Telegraaf* schreef, vestigde ze er de aandacht op.⁴⁹ Op 7 april 1912 arriveerde zij met haar reisgenote Carrie Chapman Catt, de presidente van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, in de haven Tandjong Priok. Ze werden er ontvangen door enkele leden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, gingen naar *Hotel der Nederlanden* te Weltevreden en maakten 's middags met Charlotte een rijtoer door Batavia. Enkele dagen later hield de ledengroep een *afternoon-tea* in het "mondaine zaaltje" van *Maison Versteegh*. Er speelde een strijkje, de dames waren gekleed in kleurige toiletten, de heren in smoking.

Charlotte Jacobs heette haar zuster en Mrs. Catt welkom. De laatste nam het woord "om, steeds wuivende met haar van gitten glinsterenden waaier, een paar gemoedelijke woorden te spreken". Aletta Jacobs haalde één der geschiedenissen van gezag van Multatuli aan en wees er op dat de denkbeelden omtrent de roeping der vrouw al zeer waren veranderd.⁵⁰ Het was de eerste maal dat Aletta Jacobs in Indië kwam en het betekende niet alleen een weerzien met Charlotte, maar ook met vele andere familieleden die ze waarschijnlijk lang

44 M.C. Kooij-van Zeggelen, 'Nederlandsch-Indië en het vrouwenkiesrecht', in: *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht 1894-1919*. (Amsterdam 1919) 75-79.

45 *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 13 (1909), 6.

46 E. Nittel-De Wolff van Westerrode, 'Doel en streven', 119.

47 E. Nittel-De Wolff van Westerrode, *Ibidem*, 122.

48 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 11a. Nederlands-Indië I, eerste helft*. (s Gravenhage 1984) 189.

49 Later gebundeld in: Aletta H. Jacobs, *Reisbrieven uit Afrika en Azië, benevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen*. (Almelo 1913) 2 delen.

50 *Javabode*, 10 april 1912.

niet had gesproken. Of Charlotte bijvoorbeeld tijdens de dertig jaar dat ze in Indië verbleef ooit met verlof naar Nederland is gegaan, weet ik niet.

Kort voor Aletta's aankomst in Indië was op 23 maart 1912 in Makassar ook Charlotte Helena Ferguson geboren, kleindochter van Julius en petekind van Charlotte Jacobs.⁵¹ In de maanden daarna reisden Carrie Chapman Catt en Aletta Jacobs verder over Java en richtten en passant nog negen afdelingen van de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* op. Het tempo waarmee de dames Catt en Jacobs dit deden wijst er op dat ze voortvarender organisatrices waren dan Charlotte, van wie werd gezegd dat ze "de gave niet had, vergaderingen, waartoe zij wel genoopt was, te presideeren".⁵²

Verpleegsters op het Waterlooplein

In Nederland had Charlotte Jacobs het in het *Pharmaceutisch Weekblad* opgenomen voor de vrouwelijke apothekers-assistenten. In Indië had zij niet alleen vrouwelijk personeel in haar apotheek, maar ze trachtte op verschillende manieren ook het onderwijs voor Indische meisjes te verbeteren, voor wie nog zeer weinig opleidingsmogelijkheden waren. Zij ondervond daarbij veel steun van het echtpaar Van Deventer-Maas. De links-liberaal Mr. C.Th. van Deventer (1857-1915) was eerst rechterlijk ambtenaar en later advocaat in Indië geweest. Het onderwijs voor de inheemse vrouwen ging hem en zijn vrouw Elisabeth M.L. van Deventer (1857-1942) zeer ter harte.

In 1851 was in Batavia de School tot Opleiding van Indische Artsen (STOVIA) opgericht.⁵³ Samen met mevrouw Van Deventer-Maas en Marie Kooij-van Zeggelen stichtte Charlotte Jacobs de Vereeniging Steun Onderwijs Vrouwelijke Inlandsche Artsen (SOVIA), die bewerkstelligde dat ook meisjes de colleges van de STOVIA konden bijwonen, waar trouwens maar weinig gebruik van werd gemaakt.

Charlotte Jacobs zette zich met de SOVIA ondanks "tegenwerking en lauweheid" ook in voor de oprichting van een verpleegstersopleiding *Boedi Kemoelian* op het Waterlooplein in Batavia.⁵⁴ Ook in dit opzicht leek zij op haar zuster Aletta, die een aandeel had in de professionalisering van de verpleegstersopleiding in Nederland, toen zij in 1900 mede-oprichtster was van de Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering der Belangen van Verpleegsters en Verplegers.

51 Charlotte Helena Ferguson (Makassar 1912-Barchem 1964), dochter van Marguerite Antoinette Jacobs (Soerabaja 1880-Den Haag 1943) en Constantijn Ferguson (Curacao 1871-Den Haag 1960).

52 M.C. Kooij-van Zeggelen, 'Charlotte Jacobs', *De Hollandsche Lelie*, 30 (1916) 20, 15.

53 Aanvankelijk Dokter Djawa-scholen geheten, waarvan de naam in 1872 werd gewijzigd in STOVIA.

54 J.F.L. de Balbian Vester en M.C. Kooij-van Zeggelen, *Ons Mooi Indië. Batavia Oud en Nieuw.* (Amsterdam 1921), 150. Zie ook: M.C. Kooij-van Zeggelen, 'Charlotte Jacobs', *De Hollandsche Lelie*, 30 (1916) 20.

HET BESTUUR VAN S O. V. I. A.

Van links naar rechts: Mevrouw HAZEU-OPWIJRDA; Mevrouw
HELLEMANS-VAN VELTHOVEN; Mejuffrouw CHARLOTTE JACOBS;
Mevrouw M. C. KOOIJ-VAN ZEGGELEN; Mevrouw WEFERS
BETTINCK-VAN DEN BUSSCHE.

Het Bestuur van de Vereeniging Steun Onderwijs Vrouwelijke Inlandsche Artsen, door Charlotte Jacobs opgericht.

Terugkeer naar Den Haag

In 1912 besloot Charlotte Jacobs, ze was inmiddels 65 jaar geworden, zich uit haar zaak terug te trekken. Het is opmerkelijk dat zij tot zo hoge leeftijd in Indië bleef werken, terwijl voor de meeste Europeanen een pensioengerechtigde leeftijd van 45 werd aangehouden. Tropenjaren tellen dubbel, zoals men placht te zeggen. Graag had ze een vrouw als opvolgster in haar apotheek gezien, maar ze slaagde er weer niet in een kandidate daarvoor te vinden. De apotheek werd omgezet in een naamloze vennootschap waarin zij aandelen behield.⁵⁵ De in Groningen opgeleide apotheker dr. J. Viëtor Sibinga volgde haar op. Terugkijkend op haar Indische jaren schreef ze:

Mijne vrouwelijke collega's in Holland die in Indië familie of goede vrienden hebben, waar zij voorloepig een te huis vinden, kan ik met een gerust geweten aanraden om naar Indië te gaan, mits zij eene goede gezondheid genieten en niet vergeten dat er in Indië meer gewerkt wordt dan elders. Ook voor de vrouwelijke assistenten is eene plaats in een Indische apotheek aan te bevelen.⁵⁶

Na bijna dertig jaar in Indië te hebben gewoond keerde ze terug naar Nederland en vestigde zich in Den Haag op 25 november 1913 op de Juliana van Stolberglaan 208. Ze kwam net te laat om haar zuster Emma nog te zien die op 15 oktober 1913 in Den Haag overleed.⁵⁷

Wel zag ze de Van Deventers terug, die hier al sinds 1897 woonden en zich inzetten voor de door hen opgerichte *Vereeniging Kartinfonds*, die het totstandkomen van Javaanse meisjesscholen propageerde.⁵⁸ Ze kwam ook in contact met de familie Broese van Groenou, waarmee vooral Aletta zo bevriend was en ze werd onmiddellijk actief in de vrouwenbeweging.⁵⁹ Vanaf januari 1914 werd ze bestuurslid van de Haagse afdeling van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en op de vijfjaarlijkse bijeenkomst van de Internationale Vrouwenraad, een overkoepelende organisatie van vrouwenorganisaties, van 5 tot 14 mei 1914 in Rome, was Charlotte Jacobs plaatsvervangend afgevaardigde voor Nederland.⁶⁰

Natuurlijk was ze aanwezig op de vrouwenvredesconferentie die Aletta na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in april 1915 in Den Haag belegde.

55 De NV 'Nederlandsche Apotheek' werd opgericht op 2 september 1912 ten overstaan van notaris Mr. E.H. Carpentier Alting te Batavia. Zie: *Javasche Courant*. Extra bijvoegsel. 22 oktober 1912.

56 Charlotte Jacobs, 'De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië', *Maandblad voor Vrouwenstudie*, 2 (1914) 56.

57 Op 5 december 1914 verhuisde Charlotte Jacobs naar de 2e Sweelinckstraat 99a en op 19 juli 1915 naar de Regentesselaan 17. Gemeentearchief 's Gravenhage.

58 Het echtpaar Van Deventer werd geïnspireerd door de regentendochter Radeng Adjeng Kartini (1879-1904), die van haar vader wel een Nederlandse school mocht bezoeken, maar daarna volgens de adat werd uitgehuwelijkt. In haar brieven die in 1911 werden gepubliceerd, gaf zij uiting aan haar opstandigheid. Zij geldt als een voorloper van de vrouwenemancipatie in Indië. Zie ook: Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*. (Amsterdam 1972), 315-316.

59 Charlotte Jacobs schreef op 28 januari 1916 een briefje aan het echtpaar Coops-Broese van Groenou ter gelegenheid van de geboorte van hun dochter Dorothea op 26 januari. Collectie Broese van Groenou, Centraal Register voor Particuliere Archieven. Algemeen Rijksarchief. Zie ook noot 35.

60 *De Vrouw in de XXste Eeuw*, jrg.3 nr.18, 30 januari 1914.

Kort daarvoor had ze al haar instemming betuigd met een vredescomité waar ook Wilhelmina Drucker deel vanuit maakte en dat actie wilde voeren om oorlog in de toekomst te voorkomen.⁶¹

Testament

In het laatste jaar van haar leven woonde Charlotte Jacobs samen met Emilie Jacobs-de Jongh, de weduwe van haar inmiddels overleden broer Sam. Op 31 oktober 1916 overleed Charlotte in Den Haag, volgens de rouwadvertentie "na een ernstig en langdurig lijden".

Marie Kooij-van Zeggelen schreef dat "de laatste woorden, die Charlotte Jacobs een uur voor haar dood tot mij sprak, Indië en de Indische vrouwen golden".⁶² Volgens de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht had ze nog kort voor haar dood ook gevraagd of het vrouwenkiesrecht een spoedige realiteit zou zijn, maar men had haar weinig hoop kunnen geven.⁶³

In 1914 had Charlotte in haar testament al bepaald dat ze gecremeerd wilde worden, "doch dat met de verbranding zoolang als mogelijk is gewacht worde, opdat schijndood is buitengesloten".⁶⁴ Dit testament werd opgemaakt enkele weken nadat de eerste crematie in Nederland had plaats gehad. Misschien was ze bang dat door gebrek aan vertrouwdsheid met crematie er ondoordachte dingen zouden gebeuren, of wellicht was ze in Indië met schijndoden geconfronteerd. Op 4 november vond de crematie plaats op Westerveld.

Het *In Memoriam* in het *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* eindigde met de woorden: "Van haar kan gerust gezegd worden: Zij heeft getracht, de wereld beter achter te laten dan zij die heeft gevonden".⁶⁵ Het *Pharmaceutisch Weekblad* schreef dat Charlotte Jacobs "minder de aandacht op zich gevestigd had dan haar meer roerige zuster".⁶⁶

In haar testament bepaalde ze dat een belangrijk deel van haar erfenis besteed zou moeten worden aan een "weldadige stichting", genaamd *Het Charlotte Jacobs Studiefonds*, dat tot doel zou hebben "om voor meisjes van aanleg [daaronder begrepen meisjes uit de inlandsche maatschappij van Nederlandsch Indië] welker ouders de studie niet kunnen betalen, een academische opleiding te bekostigen". Een vergelijkend examen zou moeten uitmaken wie de meeste aanspraak op het geld kon maken.

Het eerste bestuur zou moeten bestaan uit mevrouw F. van Balen-Klaar, vice-presidente van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (waarvan Aletta Jacobs presidente was), mevrouw S. van Overveldt-Biekart, bestuurslid van de Haagse afdeling en mevrouw E. van Deventer-Maas. Volgende besturen zouden door de Nationale Vrouwenraad benoemd moeten worden, zij het dat "zoodra ons land

61 *Evolutie*, jrg.22 nr.25, 10 maart 1915.

62 M.C. Kooij-van Zeggelen, 'Charlotte Jacobs', *De Hollandsche Lelie*, 30 (1916) 20, 15 november.

63 *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 20 (1916) 12, 15 november.

64 Testament 27 april 1914 ten overstaan van notaris Mr. S.K.D.M. van Lier te 's Gravenhage.

65 *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 20 (1916) 12, 15 november.

66 *Pharmaceutisch Weekblad*, 11 november 1916.

over vrouwelijke ministers beschikt, twee van die vrouwelijke ministers den taak van voornoemden vrouwenraad overnemen". Het Charlotte Jacobs Studiefonds bestaat nog steeds, in 1938 werd het met een tweede legaat uitgebreid. De bestuursleden worden tegenwoordig benoemd door de Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding.⁶⁷

Misschien zou het aardig zijn Charlottes wens enigszins te honoreren en één of meer vrouwelijke (oud-)ministers bij het bestuur te betrekken, al was het maar als erelid.

67 Statuten van de Stichting 'Het Charlotte Jacobs Studiefonds'.